

Bouwen aan een weerbarstige stad

Paul Meurs

Mijnheer de Rector Magnificus, leden van het College van Bestuur, Collegae hoogleraren en andere leden van de universitaire gemeenschap. Zeer gewaardeerde toehoorders. Dames en heren.

In de bouwopgave in Nederland speelt, zoals altijd, van alles tegelijk. Er is een roep om meer infrastructuur, waterberging, woonwijken en bedrijfslocaties. Daarnaast zijn er grootscheepse transformaties, zoals de herstructurering van naoorlogse wijken, de herbestemming van bedrijfsterreinen en de verschuiving van produktie- naar consumptielandschappen. En dan hebben bepaalde ontwikkelingen invloed op de bouw, bijvoorbeeld krimp en vergrijzing, de toenemende eenzijdigheid van de binnensteden en verspreide verstedelijking.

Bouwlocaties in Nederland hebben altijd een verleden en een zichtbare of minder zichtbare structuur. Dat kan een landschapspatroon zijn, een Romeinse grenslijn, gebouwen, beplanting of een snelweg. In hun ontwerpen nemen architecten hoe dan ook een positie in ten opzichte van dit verleden. Daar zit een rationele kant aan: kabels en leidingen liggen er nu eenmaal, waarom zou je ze niet gebruiken? Er zijn doorgaande routes en gebouwen die wellicht van pas komen. Naast de rationele kant is er ook de culturele kant. Er zijn bewoners, die je niet wilt wegsturen. Een gebied roept gevoelens en herinneringen op, heeft groenvoorzieningen, kent een bepaalde samenhang en toont in bouw materiaal gestolde maatschappijvisies. Is er in het ontwerp voor transformatie aanleiding hierop aan te sluiten of kan de hele zaak plat? Over die vraag gaat mijn verhaal.

De te waarderen eigenschappen van een plek worden aangeduid als cultuurhistorische kwaliteit. In het bouwproces is cultuurhistorie een van de factoren, naast economie, duurzaamheid en sociale aspecten. In naam van de cultuurhistorie worden projecten soms gefrustreerd en vertraagd. Het verleden wordt dan een argument om veranderingen tegen te houden, als een korenwolf. Maar cultuurhistorie kan veranderingen ook verrijken, wanneer de aanwezige

ruimtelijke kwaliteiten en symbolische betekenissen onderdeel van het ontwerp voor vernieuwing worden. Elke tijd maakt toevoegingen. Ook het nalaten is een creatieve beslissing.¹ Door de stad niet radicaal te vernieuwen maar te transformeren ontstaat een positief te waarden historische gelaagdheid. Deze aanpak biedt een antwoord op de vraag naar een duurzame leefomgeving met een duidelijke identiteit en herkenbaarheid.

Wat kan cultuurhistorie betekenen voor de toekomstige stad en welke vaardigheden of houding moet de volgende generatie ontwerpers worden bijgebracht? Ontwerpen met gevoel voor context is geen exclusief terrein van monumentenzorg en restauratie, maar behoort tot de kern van de architectuur. Op de Faculteit Bouwkunde is deze ontwikkeling benadrukt met de omvorming van het Werkverband Restauratie tot © MIT, het onderzoeksinstituut voor Modificatie, Interventie en Transformatie van de gebouwde omgeving. © MIT wil ontwerpers een vanzelfsprekende houding bijbrengen ten opzichte van de context waarin zij werken. Het gaat erom de opgaven vanuit de bestaande situatie te benaderen, met een natuurlijke nieuwsgierigheid naar de kwaliteiten en betekenissen van de plek.

Niets veranderd?

De attitude waar © MIT voor staat is niet nieuw. De architectuurgeschiedenis laat zien dat de belangstelling voor context en cultuurhistorie van alle tijden is. Architecten hebben zich op uiteenlopende manieren door het bestaande laten inspireren en ontwierpen met inachtneming van de bouwkundige logica van de locatie - ongeacht of het daarbij om een gebouw, ensemble, stad of landschap ging. De afgelopen jaren is getracht deze benadering een impuls te geven met het Belvedere-beleid, waarmee onder de slogan 'behoud door ontwikkeling' honderden projecten in aanmerking kwamen voor subsidie.

Nieuw is vooral het jargon dat door monumentenzorg, ontwerpers en beleidsmakers wordt gebruikt, zoals 'waardestelling', 'cultuurhistorische verkenning', 'hoogbouw effect rapportage' of 'korrelanalyse'. Met minder flitsende benamingen wordt al een eeuw in deze trant gewerkt. Zo fotografeerde W. Stek

in 1919 de grachten van Delft en liet hij in collages zien wat de gevolgen van mogelijke demping voor het stadsbeeld zouden zijn.² Tegenwoordig doen we dit op de computer en noemen het ‘*visual impact studies*’. Een voorloper van de ‘gereedschapskist’ voor het bouwen in een historische omgeving is te vinden in het onderzoek dat de architecten W.M. Dudok en A. Boeken in 1940 verrichtten in de Amsterdamse grachtengordel.³

Volgens Dudok was de essentie van de grachtengordel gelegen in de ruimte en weidsheid van het stadsbeeld en werd deze door de toegenomen hoogte en breedte van nieuwbouwprojecten onherstelbaar beschadigd. In een lezing voor de Amsterdamse schoonheidscommissie op 4 mei 1940 zei hij: ‘Het is noodzakelijk, dat wij ons van deze essentiële waarden, die over den tijd heenreiken, nauwkeurig rekenschap geven. Want al vat ik de taak van den bouwmeester onveranderlijk op als een creatieven arbeid, dan stel ik daarbij op den voorgrond, dat die creatieve geest alleen dan weldadige resultaten in zulk een mooie oude stad kan bereiken, wanneer wij het karakter van het stadsbeeld doorvoelen en aan onze eigen arbeid den eisch stellen, dat hij dat karakter dient en zoveel mogelijk versterkt.’⁴ Dudok pleitte voor het behoud van de stedenbouwkundige verhoudingen en de kwaliteit van de architectonische details. Als daar aan werd voldaan kon wat hem betreft de ‘bekwame architect’ scheppingsvrijheid krijgen. Hij wilde de vorm van oud Amsterdam niet bevriezen, maar voortbouwen in de geest van de stad, rekening houdend met de intenties van het stadsplan.

Voor de veranderingen van binnensteden als gevolg van restauratiecampagnes bestaan tegenwoordig uitdrukkingen als ‘musealisering’, ‘verpretparking’ of ‘*gentrification*’. Bij de stadsvernieuwing in de jaren zeventig speelden deze thema’s ook, met een nadruk op de sociale gevolgen. Zo was er kritiek op het herstel van het Deventer Bergkwartier, omdat het behoud van het stadsbeeld en de esthetische kwaliteit een tweedimensionale monumentenzorg zou opleveren.⁵ De dure ingrepen brachten namelijk het volksleven in de wijk om zeep en drukten de bewoners en bedrijven uit de markt. In termen van vandaag kwam het ‘immateriële erfgoed’, ofwel de ‘*intangible heritage*’, er bekaaid af. De

woonmonumenten werden van buiten zorgvuldig gerestaureerd en van binnen aangepast aan de luxe en wensen van de toenmalige middenklasse. Inmiddels kijken we niet meer raar op van het verband tussen kostbare restauraties en rijke bewoners. Het wordt zelfs positief opgevat, als zeldzame kans om hogere inkomens aan de stadscentra te binden.

Alles anders

Ondanks de constanten is er ook het nodige veranderd sinds de voorgenomen demping van het Oude Delft, de vernieuwing van oud Amsterdam en de herontwikkeling van het Bergkwartier. De wijzigingen in het werkveld van ® MIT hebben vooral te maken met de monumentalisering van Nederland, de beleving van het verleden, de vorming van nieuwe ruimtelijke structuren en het overheidsbeleid. De Nota Belvedere vormde in 1999 het beleidsmatige antwoord op deze ontwikkelingen. De Nota Ruimte en het Actieprogramma Ruimte en Cultuur uit 2005 laten zien hoe een inmiddels heel andere overheid cultuurhistorie opneemt in haar beleid en regelgeving. Op zes punten van verandering wil ik nader ingaan.

Heritage sprawl

Ten eerste is het begrip cultuurhistorie opgerekt. Aan het eind van de negentiende eeuw begon de systematische inventarisatie van uitzonderlijke gebouwen. De nadruk lag op de hoogtepunten van geschiedenis en kunst, zoals kerken, kastelen en raadhuizen. Erfgoed werd opgevat als onderdeel van een collectie, een verzameling objecten in een denkbeeldig museum. In de loop van de twintigste eeuw groeide de monumentenlijst alsmaar verder. De waardering voor het verleden werd uitgebreid tot latere tijdvakken en alledaagse bouwkunst, zoals fabrieken en volkshuisvesting, alsmede de stads- en dorpsgezichten. Naarmate de levenscyclus van gebouwen korter wordt, neemt de behoefte toe om steeds jongere objecten en gebieden te beschermen.

Het potentiële werkterrein van de monumentenzorg bestaat nu uit ongeveer alles wat ooit is gebouwd. Er zijn encyclopedische overzichten van cultuurhistorisch waardevolle objecten, ensembles, gebieden en landschappen.⁶ Concreet

betekent het dat in Nederland een ontwerpogave zonder cultuurhistorische component bijna ondenkbaar is. Daarmee heeft zich in een eeuw tijd een omkering van het behoudenswaardig erfgoed voltrokken, van uitzonderlijk tot doodgewoon. Het (potentiële) erfgoed ligt net als *urban sprawl* uitgesmeerd over het land en is als *heritage sprawl* te karakteriseren. Waarom we 60.000 rijksmonumenten en al het andere erfgoed willen behouden, is niet altijd duidelijk.

Backward utopia

De tweede verandering voor het werkveld is het verdwenen geloof in de betere toekomst. Ooit was de toekomst utopisch en maakbaar. Het erfgoed mocht hooguit figureren als relict uit mindere tijden. Als er nog sprake is van een utopie, dan zal die eerder in het verleden dan in de toekomst zijn te vinden. Dit is te typeren als *backward utopia*. Globalisering, individualisering en virtualisering van het alledaagse leven wakkeren het verlangen naar geborgenheid en herkenbaarheid aan.⁷ Terwijl de klok van de leefstijlen rap vooruit tikt, lijkt de klok van de woonstijlen achteruit te lopen. Dit levert een eenzijdig en geïdealiseerd beeld van het verleden op, dat meer zegt over het heden dan over het verleden. De uitvoering en detaillering laat doorgaans te wensen over.

Hoe maakbaar monumenten zijn geworden is te zien in binnensteden, buitenwijken, vakantieparken en pretparken - tot in Japan aan toe.⁸ In de stadscentra worden ingrepen uit de twintigste eeuw ongedaan gemaakt. Dat gebeurt bijvoorbeeld door gedempte singels, grachten, vaarten of havens weer uit te graven - in steden als Utrecht, Breda, Drachten en Amsterdam. Ook de herbouw van eeuwen geleden verwoeste torens, zoals de in 1829 gesloopte Haringpakkerstoren in Amsterdam of de 1795 gesloopte donjon van het Valkhof in Nijmegen, illustreert deze tendens. Op de schaal van de stad voltrekken zich vergelijkbare processen. Door oude stadskaarten te gebruiken als toekomstvisioen ontstaat een retro versie van *blue print planning*. Voorbeelden uit de jaren zeventig zijn de reconstructies van vestingsteden als Bourtange en Heusden.⁹ Bourtange ging terug naar het jaar 1742, in Heusden herleeft het jaar 1774. Beide steden danken hun toeristisch succes aan deze omslag. De

gereconstrueerde vestingen bieden een authentieke historische ervaring en in het geval van Heusden ook een aantrekkelijke woonomgeving.

De volgende stap in het insceneren van de historische beleving is om het verleden alleen maar te suggereren. 'Echte' oude steden worden daarbij overbodig. Plaatsen als Brandevoort, Bataviastad en Esonstad bieden een historische ervaring, die vrij is van authenticiteit en historische gelaagdheid. Daarmee krijgt het verleden meer van een exotische reisbestemming dan van een verwijzing naar herkomst.¹⁰

Versnelling

De derde verandering heeft te maken met de beleving van het verleden onder invloed van mobiliteit. De leefomgeving wordt voornamelijk vanuit de auto ervaren. Wat stelt cultuurhistorie nog voor wanneer we voorbij razen?¹¹ In het dagelijks leven werkt de versnelling van de auto vervreemdend, omdat de toegenomen actieradius de woonomgeving zo groot maakt dat zij moeilijk nog vertrouwd kan zijn. Tegelijk zorgt de auto voor een prima ontsluiting van afgelegen historische plaatsen en biedt hij op de schaal van het landschap een nieuwe beleving. Vanuit de auto worden grootschalige structuren zichtbaar, zoals het rivierengebied, de polders en waterlinies. Versnelling en mobiliteit hebben een weerslag op de stedelijke ontwikkeling. Langs de snelwegen ontstaat nu een netwerk van stadsdelen, dat zich weinig van de oude structuren aantrekt. De stedeling is niet meer op één centrum georiënteerd, maar *zapt* van plek naar plek, waarbij binnensteden slechts een van de opties zijn.

Bij het geweld van de stedelijke ontwikkeling wordt de strijd voor het behoud van het Groene Hart of andere landschappen gemakkelijk afgedaan als een achterhoedegevecht. Een vergelijk met de sloop van de binnensteden na de oorlog dringt zich op. Destijds moest alles wijken voor de vooruitgang, totdat bleek dat in de stad van de toekomst ook behoefte is aan een verleden. Steden kunnen prima moderniseren met behoud van oude structuren en ontlenen aan de cultuurhistorie juist een bijzondere kwaliteit. Erfgoed is een vestigingsfactor.

Vanuit dit perspectief zijn cultuurlandschappen op te vatten als complementair aan de *non places*. Het 'snelle' landschap langs de snelwegen wordt aangevuld met 'trage' landschappen waarin het verleden de toon zet. Zo rijgt de A2 de bedrijfsterreinen en woonwijken op de lijn Amsterdam - Maastricht aaneen, maar maakt dezelfde weg ook een perfecte dwarsdoorsnede van het Nederlandse landschap. Elk gebied heeft zijn eigen kwaliteit en snelheid.¹²

Nieuwe Nederlanders

Ten vierde is de maatschappelijke context van Nederland veranderd. Hoe ver de traditionele monumentenzorg soms van de huidige samenleving afstaat, wordt duidelijk in Delfshaven. Tegenover het rijke verleden van Piet Hein en de Pelgrim Fathers staat een schamel heden. Delfshaven is een achterstandswijk van Rotterdam, bewoond door migranten met tientallen nationaliteiten. Als zij al iets met Piet Hein hebben, dan is dat in negatieve zin: hele volksstammen werden door de 'zeeschrick van Delfshaven' beroofd, vermoord of in slavernij gevoerd.¹³ Van de huidige Delfshavenaren kan ook moeilijk worden verwacht dat zij warm lopen voor de morele grondleggers van de Verenigde Staten. Zo is Delfshaven een mooi decor, zonder dat de lokale bevolking zich ermee identificeert of trots is op de glorieus getoonzette geschiedenis. Alleen in de molen komen heden en verleden samen: buurtbewoners laten er porties graan malen voor hun exotische gerechten.¹⁴

Delfshaven onderstreept hoezeer de monumentenzorg toe is aan nieuwe verhalen en benaderingen. Dat is niet verwonderlijk, want de monumentenzorg stamt in hoofdlijnen uit de negentiende eeuw. Destijds maakten de belangrijkste gebouwen van vóór 1850 de gemeenschappelijke afkomst en onderlinge verbondenheid van ons volk tastbaar. De latere aanvullingen hebben het erfgoed topzwaar gemaakt. Het samenbindende verhaal is verbrokken en sluit niet meer aan op de maatschappelijke werkelijkheid.

Nieuwe geschiedenis

De vijfde verandering van ons werkveld is de ruimte zelf. Van de periode vóór 1850 is in Nederland voor de leek weinig zichtbaar. De huidige context wordt

gedomineerd door de twintigste eeuw. Ruimtelijk heeft het land van Rembrandt en Piet Hein het afgelegd tegen het land van Willem Drees en Johan Cruyff. De naoorlogse welvaartsstaat vormt de basis van het hedendaagse Nederland. De historische artefacten uit die periode zijn groot in aantal en immens in omvang. Het gaat om industriegebieden, buitenwijken, snelwegen, ruilverkavelingen, recreatielandschappen, het Deltaplan en de Zuiderzeewerken.

Het collectieve geheugen van de toekomst is het verhaal van een ooit maakbare samenleving in een maakbaar landschap. Ondanks de populariteit van geschiedenis is de erfenis van de ruimtelijke ontwikkelingen na 1940 een verbazingwekkend onbekende wereld. We zijn niet goed in staat deze historische laag te herkennen, te interpreteren en te waarderen. Tot overmaat van ramp worden de archieven over deze periode opgeschoond, waarbij de procesgeschiedenis gespaard wordt maar de ideeëngeschiedenis vervaagt. Inzicht in die ideeën en intenties is nodig om onze eigen positie ten opzichte van de erfenis van de naoorlogse samenleving te bepalen.

De overheid

De zesde ontwikkeling met gevolgen voor ontwerp en cultuurhistorie is het culturele en ruimtelijke beleid, met name de decentralisatie en het terugtreden van de overheid. Het aanwijzen van gebouwen of stadsdelen tot monumenten of stadsgezichten past prima bij een maakbare samenleving en een overheid die zich met alles en iedereen bemoeit. Voor een overheid die de markt de ruimte geeft, ligt het minder voor de hand om eigenaars voor te schrijven wat zij met hun bezit mogen en vooral niet mogen doen. Toch zijn restricties essentieel voor de instandhouding van monumenten en historische structuren. Net zo essentieel als de bijdrage van cultuurhistorie aan een gezonde ruimtelijke ontwikkeling.

De overheid concentreert zich in de ruimtelijke ordening op kerntaken: het beleid, hoofdlijnen en regie. Is cultuurhistorie een kerntaak of moeten daarbinnen weer kerntaken en bijzaken worden onderscheiden? Voor de een zal het gaan om het splitsen van beleid en uitvoering. Voor de ander om een selectie topstukken, zoals werelderfgoed en een canon van 1000 monumenten.¹⁵ Met wat voor

sorteermachine het beschermde erfgoed kan worden opgeschoond, wat voor aantallen dat oplevert en hoeveel jaar dat gaat kosten zijn vragen die niet zomaar te beantwoorden zijn. Dat de *heritage sprawl* om bezinning vraagt is echter duidelijk. Het gaat primair niet om aantallen en cijfers, maar om het concept - om het verhaal dat we in de gebouwen, steden en landschappen willen vertellen.

Door de decentralisatie krijgen gemeenten meer taken en bevoegdheden. Een voordeel is dat cultuurhistorie op een laag schaalniveau prima in de planvorming is te integreren. Er kan op plaatselijke initiatieven en de lokale markt worden ingespeeld. Het gevaar bestaat echter dat verantwoordelijkheden vermengen. Dat gebeurt wanneer gemeenten de cultuurhistorische kaders voor hun eigen ruimtelijk handelen bepalen. Van een lokale overheid die zich terecht inspant om de weg van de minste weerstand te vinden voor complexe ruimtelijke processen, kan immers niet worden verwacht dat zij haar eigen daadkracht aan banden legt. Een actueel voorbeeld is de Rotterdamse Lijnbaan. De Dienst Stedenbouw en Volkshuisvesting van de gemeente ondersteunt de plannen voor een ingrijpende herontwikkeling, waarbij bewust aan de cultuurhistorische waarde voorbij is gegaan.¹⁶ Dat is op zich niet erg, ware het niet dat het gemeentelijke Bureau Monumenten in deze dienst is ingebed en in het debat buitenspel staat.

De integratie van cultuurhistorie in de gebiedsontwikkeling kan niet zonder de mogelijkheid om waardevolle bouwwerken of structuren wettelijk te beschermen. Vele instrumenten zijn denkbaar, op verschillende ruimtelijke schalen en bestuurslagen. Het Belvedere-beleid wil bewustmaken en inspireren. Maar dit geeft een te zacht geluid in de harde wereld van gebiedsontwikkeling. Bij het verschijnen van de Nota Belvedere in 1999 stelde de Kamer tien jaar geld beschikbaar voor een projectbureau en een subsidieregeling. Succesvol is Belvedere vooral in onderwijs, bewustwording en communicatie naar bestuurders en andere betrokkenen bij veranderingsprocessen. Toch hebben de Belvedere-projecten nauwelijks invloed op de kwaliteit van de ruimtelijke ontwikkeling. Zo worden subsidies deels besteed aan de beleving van geschiedenis, bijvoorbeeld voor een sloopfeest of een rituele uitvaart van herinneringen. Dat is belangrijk voor het genereren van betrokkenheid bij verandering, maar maakt de ontwerpen

niet beter. Daarvoor is naast de inspiratie ook de harde vuist van een erfgoedbeleid onontbeerlijk.

Cultuurhistorie is een taak van het ministerie van OC&W, die steeds meer op terrein van VROM terecht komt. Terwijl Belvedere en monumentenzorg voor enthousiasme zorgen, laat de overheid haar grip op de ruimte verder los. De Nota Ruimte straalt daadkracht uit naar marktpartijen, maar dreigt cultuurhistorie te verwaarlozen. Erfgoed heeft grote economische waarde, want naast het toerisme is het een afwegingsfactor om ergens te willen wonen of investeren. Desondanks heeft cultuurhistorie, zowel instandhouding als ontwikkeling, een dimensie hebben waarop geen marktwerking bestaat. Hier blijft een taak voor de overheid, over de volle breedte van het werkveld van cultuurhistorie.

Modern met traditie

Voor het ontwerpen met cultuurhistorie is het de opgave om de ambachtelijke technieken zo aan te passen dat op de huidige ruimtelijke, maatschappelijke en bestuurlijke context wordt ingespeeld. © MIT heeft niet als prioriteit om enkele architecten alles over restauraties te leren, maar om alle architecten gevoel voor context en geschiedenis bij te brengen. Dat was de boodschap van Jo Coenen bij zijn oratie acht maanden geleden.¹⁷ Wie zich niet wil aanpassen verwees hij naar Zuid Amerika. Daar zou nog ruimte zijn voor utopieën à la Brasília. Voor mij had die opmerking bijzondere betekenis, omdat ik twintig jaar terug afstudeerde op het Braziliaanse wereldmonument Salvador en vervolgens naar São Paulo verhuisde om me te richten op het verleden van de Nieuwe Wereld. Zelfs in Brazilië valt niet aan cultuurhistorie ontsnappen. Brasília presenteert zich trots als een wereldmonument van Unesco.¹⁸ Sinds de feestelijke inauguratie in 1960 worstelen de Brazilianen met het behoud van dit statische stadsconcept, dat zich moeizaam verhoudt tot de dynamiek van een metropool van inmiddels twee miljoen inwoners.

Brasília is een '*backward utopia*' van de twintigste eeuw. Anders dan de verwante naoorlogse wijken in Nederland is de geplande stad geen probleemgebied of slooplocatie, maar een geliefd en duurzaam woonmilieu met

een positieve betekenis als symbool van hoop op vooruitgang. Brasília werd ontworpen door Lúcio Costa (1902-1998), een architect die jarenlang adviseur van de Braziliaanse monumentenzorg was.¹⁹ De monumentenzorg ontstond in het licht van de moderne stad en valt op door de originele interpretatie van historische essenties. Een voorbeeld is Salvador, waar Portugese slavendrijvers en suikerbaronnen ooit kasten van huizen bouwden. Tegenwoordig is de oude stad door de Afro-Braziliaanse bevolking 'geconfisqueerd' en wordt als bakermat van de slavencultuur gekoesterd. De monumenten verwijzen niet naar de moraal van de slaventijd in termen van 'goed' en 'fout', maar naar de oorsprong van een vrij en democratisch Brazilië.

Brasília en Salvador zijn extreme voorbeelden van 'behoud door ontwikkeling', cultuurhistorie is deel van de moderne samenleving. De synthese van heden en verleden is verwant aan de aanbevelingen van het CIAM-congres van Athene in 1933. Deze internationale architectenvereniging stelde dat de functies wonen, werken, recreatie en verkeer in de stad uit elkaar moesten worden gehaald. Functiescheiding werd het dictaat voor de stedenbouw van de twintigste eeuw. De vier functies van de CIAM-stad werden wereldberoemd. Minder bekend is dat het manifest ook een vijfde punt had: de historische stadsdelen. Onder bepaalde omstandigheden pleitte CIAM voor het behoud van historische objecten.²⁰ Dit punt werd door de Brazilianen ter harte genomen. Het land zocht een moderne identiteit en vond die in het verleden en de toekomst. In Nederland en andere Europese landen gebeurde iets anders. Daar werd een radicale breuk met het verleden gezien als enige weg vooruit. Belangstelling voor het verleden kreeg zelfs een reactionaire bijmaak.

Het blijft merkwaardig dat de moderne beweging in Nederland zich na de oorlog zo sterk van de bestaande stad heeft afgekeerd. De polarisatie tussen traditionelen en modernen was enorm, met name in Delft. Daarmee komen we van Lúcio Costa op een andere exoot: M.J. Granpré Molière, van 1924 tot 1953 hoogleraar in Delft. Tijdens mijn studie in de jaren tachtig werd de groep rond Molière afgedaan in emotionele termen en clichés. Het beeld dat mij bijbleef is

van een katholieke sekte, een *old boys network* dat de goede zaak van het modernisme saboteerde.²¹

Hoewel het beeld over Molière en de Delftse School inmiddels wordt genuanceerd, bemoeilijkt de oude polarisatie de onbevangen interpretatie van de naoorlogse periode. Teveel ligt (in Delft) de nadruk op modernistische vormen, het geloof in vooruitgang en de breuk met het voorafgaande. Daarbij wordt voorbij gegaan aan andere opvattingen en oplossingen. Zo streefde Molière naar continuïteit en blijvende waarden in het landschap en de stedenbouw.²² Dit kreeg via zijn studenten een uitwerking in tal van steden en dorpen, die vaak duurzamer dan CIAM-wijken blijken te zijn en inspiratie kunnen bieden voor de ontwikkeling van hedendaagse dorpen en gemeenschappen.

Ook in de monumentenzorg is de oude polarisatie terug te vinden. De breuk met het verleden krijgt vaak een letterlijke vertaling in de vorm van contrasterende ingrepen in gebouwen of ensembles, alsof dat de aangewezen manier is om ons tot het verleden te verhouden. Het contrast wordt soms dogmatisch toegepast, zelfs als het om inferieure toevoegingen gaat. Het tijdperk van de ideologische tegenstellingen is voorbij en dat is een bevrijding. We moeten af van het 'goed-fout' denken en onbevooroordeeld naar de wijkgedachte, de Delftse School, het modernisme en vroegere restauraties kijken. Het gaat er om de erfenis van alle zuilen en stromingen te beoordelen op zijn programmatische, esthetische, compositorische en economische bruikbaarheid voor de toekomstige stad.

De ontwerpers

Wat moeten we de studenten van nu leren? Het blindelings cultiveren van al het oude in de steden verandert hen in musea vol rommel, schreef de Braziliaanse architect Lina Bo Bardi.²³ Zonder het benoemen van historische essenties, geredeneerd vanuit het heden, kan er geen keuze worden gemaakt tussen wat werkelijk waardevol is en wat we wel kunnen missen. Het is de uitdaging om de geheimen van steden en landschappen te vinden en daar op verder te bouwen. Met de geschiedenis van de twintigste eeuw als vertrekpunt kan cultuurhistorie aansluiten op hoe Nederland er nu uitziet, wie er wonen en hoe het land wordt

ervaren. Dat biedt een aanknopingspunten voor een multiculturele dimensie, internationale verbanden en nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen,.

Voor de cultuurhistorie van de toekomst is het bestaande instrumentarium van de monumentenzorg, namelijk het beschrijven en (restrictief) beschermen van objecten en ensembles, belangrijk maar ontoereikend. Door zijn aard, schaal en omvang vraagt het potentiële erfgoed van de twintigste eeuw om nieuwe interpretaties van authenticiteit, behoud en cultuurhistorische waardebepalings. De relatie met de maatschappelijke dynamiek is zo sterk, dat de monumentenzorg zich niet meer naar binnen kan keren. Meer dan ooit is cultuurhistorie onderdeel van het ruimtelijke krachtenveld. Het cultuurbehoud richt zich daarbij op de constanten in een context van verandering, met als doel bij te dragen aan duurzaamheid, herkenbaarheid en meerwaarde.

Om cultuurhistorie als bouwsteen voor vernieuwing te kunnen gebruiken moet in het ontwerpproces aan twee voorwaarden worden voldaan. De eerste is om heel precies de bestaande kwaliteiten te benoemen en in te kaart brengen. Een collage van oude beelden of de obligate verwijzing naar de kaart van 1850 volstaat niet om cultuurhistorische betekenissen bloot te leggen. Het gaat om het eigene van een plek - om morfologie, typologie, achterliggende intenties, maatschappelijke betekenis, alsmede om verhalen en mythen. Elke plek heeft unieke kwaliteiten, die moeten worden vertaald naar ruimtelijke beelden en aanbevelingen, om in het ontwerp een plaats te vinden. De vertaalslag van kennis naar ontwerp, van feiten naar beelden en van ideeën naar kaarten is nodig om meer dan persoonlijke en oppervlakkige inzichten als input in het ontwerp te maken.

De tweede voorwaarde is om in het ontwerp de potentiële kwaliteit van het bestaande voor de toekomst te benoemen. Niet iedere plek kan dezelfde ingreep aan. Pluriform erfgoed, integrale gebiedsontwikkeling en telkens opnieuw te definiëren essentie van erfgoed laten zich niet vangen in dogmatische ontwerprichtlijnen, zoals in vroegere restauratie charters.²⁴ Architecten kunnen zorgvuldig en eerlijk zijn, maar toch reconstrueren, imiteren of verplaatsen.

Uiteindelijk blijft de ontwerp kwaliteit doorslaggevend voor het resultaat van een restauratie of interventie. Of dat historiserend, neutraal, contrasterend of confronterend gebeurt, maakt in principe niet uit. Het gaat erom een letterlijk gepast antwoord te vinden op de uitdagingen die uit het programma en de plek naar voren komen.

Dankwoord

Na achttien jaar ben ik terug in Delft. Ik studeerde restauratie bij Coen Temminck Groll en vertrok vervolgens naar Brazilië. Parallel hieraan ontdekte ik de wereld van het architectuurhistorisch onderzoek, uitmondend in mijn promotie op 'De moderne historische stad' bij Auke van der Woud aan de Vrije Universiteit in Amsterdam.²⁵ Mijn bedrijf, Urban Fabric, heeft zich ontwikkeld tot een onderzoeksbureau dat zich toelegt op de integratie van cultuurhistorie in ruimtelijke transformaties. Met mijn publiek-private partner Marinke Steenhuis werken wij in een team van architectuurhistorici en ontwerpers in opdracht van overheden, corporaties en ontwikkelaars aan de vertaalslag van cultuurhistorische waarde naar architectonische en stedenbouwkundige potentie.

In Delft veranderde veel. De opvolger van Temminck Groll, Frits van Voorden overleed in 2001. Onder leiding van Hubert-Jan Henket, Leo Verhoef en Job Roos was er continuïteit en ontstond de basis voor vernieuwing. In mijn studietijd was restauratie geen plek voor studenten met ontwerpambitie. Nu staat @ MIT middenin de architectuur, zeker na de benoeming van Jo Coenen. De oude band met bouwtechniek kreeg een nieuwe invulling met de aanstelling van Rob van Hees. Onder de dagelijkse leiding van Hielkje Zijlstra, Ferruccio Colautti, Lidy Meijers en Hennie Brouwer heeft @ MIT een professionele staf in onderwijs en onderzoek. Daarnaast legt Marc Visser de basis voor het instituut @ MIT. Per kwartaal studeren zo'n 100 studenten in de masterfase bij ons. De afstudeerateliers richten zich op interventies en restauraties in steden als Dresden, Antwerpen, Rotterdam en de werelderfgoedsteden Olinda en Paramaribo. Voor studenten wil @ MIT naast onderwijs ook kansen voor een bredere ontplooiing en verbanden met onderzoek en praktijk bieden.

Het verbindende element in al deze activiteiten op al die verschillende schalen is dat de bestaande kwaliteit het vertrek- en referentiepunt van ons handelen is. Daarmee blijft ® MIT trouw aan de traditie van het Werkverband Restauratie, alleen is de opgave anders en vooral breder dan in de tijd van Temminck Groll en Van Voorden. In mijn werk wil ik doorgaan in hun lijn, met de nadruk op mijn specialisme: het ensemble - van gebouw tot stad. De grote vraag is hoe we de ruimte voor verandering vinden in gebouwen en gebieden van cultuurhistorische waarde. In het onderzoek hopen we samen te werken met het World Heritage Center van Unesco in Parijs en de splinternieuwe Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten; alsmede met alle potentiële bondgenoten in de wereld van cultuurhistorie en het ontwerp.

Cultuurhistorie brengt traagheid en historische gelaagdheid in de stad van de toekomst. Door te ontwerpen met gevoel voor de eigenaardigheden van een plek en door het accepteren van zijn gebreken en zegeningen, kan een stad of landschap karakter behouden en toch veranderen. Naarmate de ruimtelijke dynamiek toeneemt, wordt het belang van een tegenwicht sterker. Zonder blind te zijn voor de eisen van de tijd, zullen we moeten bouwen aan weerbarstige steden.

Aan het eind van dit verhaal wil ik iedereen danken met wie ik in de afgelopen twintig jaar heb samengewerkt, waardoor ik een podium had om te schrijven, te reizen, onderzoek te verrichten en te werken aan een brede portfolio. Ik hoop in Delft nieuwe dimensie aan dat werk te kunnen geven. Ik dank u voor de aandacht.

---

¹ Paul Meurs, *Architectuur en het nalaten*, Utrecht 1993

² Illustraties bij M.J. Brusse, 'Het stedschoon van Delft en de Delftsche grachten', *Bouwkundig Weekblad* 40 (1919) 131-132, 134-137, 142-144

³ 'Bouwen en restaureeren in Oud-Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad* 61 (1940) 279-287 (A. Boeken) en 380-382 (W. Dudok)

⁴ Dudok, op. cit., p. 380-381

⁵ Umberto Barbieri, 'Stadsvernieuwing als particuliere onderneming: tien jaar Bergkwartier in Deventer', *Plan* 9 (1978) 7, 13-23

⁶ Nederland telt 6 wereldmonumenten en ongeveer 60.000 rijksmonumenten, 400 beschermde stads- en dorpsgezichten, 1500 archeologische monumenten, 20 nationale landschappen, 2.000 provinciale monumenten (in drie provincies) en naar schatting 3.000 gemeentelijke monumenten. De inventarisatie van bouwkunst uit de periode 1850-1940 (MIP) heeft een database met 165.000 objecten en 650 ensembles opgeleverd, waarvan zo'n 6% is opgenomen op de monumentenlijst. Inmiddels is de verkenning van het gebouwde erfgoed uit de Wederopbouwperiode (1945-1965) begonnen. Gegevens: www.monumenten.nl

⁷ Henri P. Jeudy, *Die Welt als Museum*, Berlijn 1987, 10

⁸ Paul Meurs, 'Nederland als utopie, Holland Village in Japan' *De Architect* (1992) 7/8, 22-33

⁹ Stichting Vesting Bourtange, *Bourtange, door oude luister een nieuwe toekomst*, Vlagtwedde 1979; G.M. Scholten, 'Heusden, verleden, heden en toekomst', *Bouw* 26 (1971), 1295-1299; Gert Jonker, 'Heusden en de hachelijkheid', *Bouw* 26 (1971), 1300-1301.

¹⁰ David Lowenthal, *The past is a foreign country*, Cambridge 1985

¹¹ Paul Meurs, 'Monumentenzorg met 120 km per uur', *Archis* 2003-4, 32-35

¹² Luuk Boelens spreekt in dit verband van een gelaagde tijd-ruimte werkelijkheid. Door terug te vallen op een 'nostalgisch geomorfologisch begrip van landschap, plek en samenleving' slaagt de planologie er volgens hem niet in 'om de veelzijdige dynamiek en grenzeloosheid van al die andere bereiken adequaat te vatten of langdurig te binden'. In: Luuk Boelens, *Van planologie naar fluviologie? Queeste naar een nieuwe benadering van de ruimtelijke ordening*, oratie, Utrecht 2005, 14-15.

¹³ Piet Hein (1577-1629) voer als vice-admiraal en admiraal in dienst van de Westindische Compagnie, die zich hoofdzakelijk bezig hield met de 'kaapvaart', ofwel met rooftochten en plunderingen. Hij was betrokken bij de verovering van de Braziliaanse stad Salvador (1624), en de plundering van Spaanse vloot in de baai van Mantanzas (1628). Zie: Dr. M.G. de Boer, *Piet Heyn en de zilveren vloot*, Amsterdam 1946.

¹⁴ De molenaars hebben de recepten van hun klanten samen met hun levensverhalen gebundeld in: Gerard Keijsers en Peter Paul Klapwijk, *Uit alle windstreken*, Rotterdam 2001

¹⁵ Raad voor Cultuur, *Het tekort van het teveel, over de rijksverantwoordelijkheid voor cultureel erfgoed*, Den Haag 2005. Hierop reageerde de rijksadviseur voor de cultuurhistorie met de notitie *Naar een offensief monumentenbeleid*, Den Haag 2006.

¹⁶ Gemeente Rotterdam (DS+V en OBR), *Masterplan Lijnbaanhoven*, concept 12 oktober 2006 en *Visie Lijnbaankwartier*, concept 26 oktober 2006.

¹⁷ Jo Coenen, *De kunst van versmelting*, oratie TU-Delft, 19 april 2006

¹⁸ Paul Meurs, 'Brasília: stad tussen droom en werkelijkheid', *Archis* 1992-11, 32-39

¹⁹ Paul Meurs, 'Modernisme en traditie, monumentenzorg in Brazilië', *Archis*, 1994-6, 70-80

²⁰ CIAM sprak zich uit voor het behoud van historische objecten wanneer die als 'zuivere uitdrukking van een vroegere levensvorm van algemeen belang zijn'. Auke van der Woud, *Het Nieuwe Bouwen Internationaal*, Delft 1983, 166-167

²¹ Overigens heeft het Werkverband Restauratie zijn oorsprong niet bij Granpré Molière, maar bij professor E.H. ter Kuile, hoogleraar architectuurgeschiedenis. Mededeling C.L. Temminck Groll (2007).

²² M.J. Granpré Molière, *De moderne bouwkunst en hare beloften*, intreedede TH Delft 22 oktober 1924, en *Zoeklicht op de architectuur*, afscheidscollege 9 oktober 1953

²³ Marcelo Carvalho Ferraz (red.), *Lina Bo Bardi*, São Paulo 1993, 106-107

²⁴ 'International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites' (Venice Charter, 1964), 'Unesco Recommendation concerning the Preservation of Cultural Property endangered by Public or Private works' (1968), 'Declaration of Amsterdam, on European

---

Architectural Heritage (1975), 'Unesco Recommendation concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas' (Nairobi 1976), 'Icomos-IFLA International Charter for Historic Gardens' (Florence Charter, 1982), 'Icomos Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas' (Washington Charter, 1987), Nara Document on Authenticity (1994), de 'HABITAT II' Conferentie en de Agenda 21' (1994, vastgesteld in Istanbul in 1996) en de 'Unesco Vienna Memorandum on World Heritage and contemporary architecture, managing the historic urban landscape' (2005).

²⁵ Paul Meurs, *De moderne historische stad, ontwerpen voor vernieuwing en behoud, 1883-1940*, Rotterdam 2000